

प्रकरण १

स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी प्रवाह

प्रस्तावना

स्त्री व पुरुष दोघे मिळून एकत्र येऊन समाज तयार झाला. अर्थातच दोघांचेही महत्त्व समानच असायला हवे पण पुरुषसत्ताक अवस्थेमध्ये स्त्रीला मिळणारे स्थान, तिचा दर्जा, तिला प्राप्त होणारे स्वातंत्र्य, अधिकार यामध्ये असमानता आढळून येते. एकंदरितच स्त्रीला निव्वळ ती स्त्री आहे म्हणून कमी लेखणे ही प्रवृत्ती समस्या निर्माण करणारी आहे. या समस्येचा तिच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने अभ्यास होणे गरजेचा आहे व यातूनच आपण पाहतो की स्त्रियांशी निगडीत सर्व प्रश्न हाताळताना स्त्रीवादी संकल्पना अस्तित्वात आली आहे. प्रस्तुत प्रकरणात यांच्याशी संबंधित स्त्रीवादाचा नेमका अर्थ, तिची वैशिष्ट्ये, विविध स्त्रीवादी सिद्धांत यांचा अभ्यास या प्रकरणात केला जाणार आहे. याचप्रमाणे स्त्रीवादी भूमिकांचा फक्त मर्यादित अभ्यास न करता अलिकडील काळातील स्त्रीवादी सिद्धांत, स्त्रीवादी अंदाजपत्रक, स्त्रीवादी न्याय यावर होणाऱ्या चर्चाचा अभ्यासही सदर प्रकरणात केला जाणार आहे.

स्त्रीवादाचा अर्थ (Meaning of Feminism)

प्राचीन समाजातील स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम, कनिष्ठ प्रतीचा होता. स्त्री व पुरुष याची शारीरिक व मानसिक भिन्नता हा जरी जीवशास्त्रीय स्वरूपाची असली तरी सामाजिक स्तरावर तिला या लिंगभेदावर आधारित वागणूक मिळू लागली. स्त्री-पुरुष असमानता हा मूळ मुद्दा धरून तिला सर्वच क्षेत्रात कमीपणा प्राप्त झाला. दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. परंतु हे दुय्यम स्थान हे अन्यायी विषमतेवर आधारित असल्याने याविरुद्ध स्त्रीत्वाचे दुय्यम स्थान नाकारून माणूस म्हणून व्यक्ती म्हणून समाजात स्थान मिळविण्यासाठी तिचा प्रयत्न सुरू झाला. या व्यवस्थेमध्ये तिला तिचे स्वतःचे स्थान निर्माण करण्याची गरज भासू लागली व यातूनच स्त्रीवादाचा जन्म झालेला दिसतो. स्त्रीवादाचा अर्थात *Feminism* या शब्दाची व्युत्पत्ति लॅटिन भाषेतील *Femina* या शब्दापासून झाली आहे. फेमिनाचा अर्थ स्त्री (*Woman*) असा असून एलिस रॉसी यांनी फेमिनिझम हा शब्द प्रथम १८९५ साली '*The Athenaeum*' या नियतकालिकेत प्रथम वापरला.

स्त्रीवाद म्हणजे स्त्री-पुरुष समानतेसाठीचा लढा स्त्रीला तिचे गरजेचे, विकासाचे स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यासाठीचा लढा. एकूणच समाजव्यवस्थेमध्ये पुरुषांप्रमाणे सर्व स्तरावर तिची गुणवत्ता, कार्यक्षमता सिद्ध करण्यासाठी तिला तिचे अस्तित्व एक व्यक्ती म्हणून स्थान मिळविण्याच्या दृष्टीने सर्वसमावेशक मांडणी व तिचा अभ्यास म्हणजे स्त्रीवाद होय.

एकूणच स्त्रीवादी संकल्पना स्पष्ट करताना तिला तिच्या अस्तित्वाचा, समानतेचा, स्वातंत्र्याचा, अधिकाराचा हक्क प्राप्त करण्यासाठी तिने उभा केलेली व्यवस्था म्हणजे स्त्रीवाद. जगातील विविध राष्ट्रांत यासंदर्भात अभ्यास सुरू आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीपासून ते अगदी स्थानिक पातळीपर्यंत स्त्रीवादी संकल्पना आपण अभ्यासताना पाहतो.

स्त्रीवादाची वैशिष्ट्ये

१. स्त्रीविषयक विचारांचा अभ्यास :

स्त्रीवाद ही मुळातच 'स्त्री' या व्यक्तीला केंद्रीत धरून आहे. पुरुष जसा व्यक्ती आहे तशी स्त्री ही सुद्धा एक व्यक्ती आहे. मात्र पुरुषसत्ताक वृत्तीतून स्त्रीला कमी लेखण्याची तिला मनुष्यहीन म्हणून वागणूक देण्याची जी प्रथा पूर्वापार चालत आली तिला जागतिक पातळीवर फार मोठ्या प्रमाणात विरोध झालेला दिसतो. इंग्लंडमध्ये १७ व्या शतकाच्या मध्यंतर फर्ग्युसन यांनी सुरू केलेली धर्मनिरपेक्ष स्त्रीवादी चळवळ तदनंतर मेरी कुल्सन क्राफ्ट, जे. एस. मिल, फ्रान्सच्या सिर्मान दि बोव्हा तसेच हेलन सिक्सम, ल्युसी कॉमिसार अशा अनेक स्त्रीवादी विचारवंतांनी स्त्रियांविषयक आपली परखड मते मांडून स्त्रीवादी जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. भारतात राजा राममोहन रॉय,

महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, म. धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, छत्रपती शाहू महाराज अशा अनेक समाज सुधारकांनी आपल्या विचार व कृतीतून स्त्रीवादी भूमिकेस प्राधान्य देऊन स्त्रीपुरुष स्वातंत्र्य, समानता, विकास यासाठी कार्य केलेले दिसते. अगदी अलीकडील काळातील गेल ऑमवेट, डॉ. निलम गोरे, विद्युत भागवत, डॉ. छाया दातार यांनी स्त्रीवादी भूमिकाविषयक आपले विचार विविध प्रकारे मांडलेले दिसतात. एकूणच स्त्रीवादाचे वैशिष्ट्य म्हणून स्त्रीविषयक परखड, स्पष्ट, अभ्यासू व्यक्त होणारा विचारांचा एक स्वतंत्र भाग म्हणून अभ्यासता येतो.

२. स्त्री-अत्याचारास विरोध व स्त्री-स्वातंत्र्याचा पुरस्कार :

स्त्रीने चूल आणि मूल एवढेच सांभाळावे, तिचे कार्यक्षेत्र तेवढेच आहे. तिला कोणताही निर्णय घेण्याचा अधिकार नाही. धार्मिक अनिष्ट चालीरितींच्या बंधनात ती जीवन जगते. तिला शिक्षण नाकारले गेले, गुलामासारखे स्थान तिला देण्यात आले. बालविवाह, सतीप्रथा, बुरखापद्धती अशा अनेक प्रकारे तिच्या मनाविरुद्ध, सक्ती करून, तिच्यावर अन्याय-अत्याचार केले जात. या सर्वांविरुद्ध स्त्रीवादी भूमिका उभा राहताना दिसते. मुळातच पुरुषाप्रमाणे स्त्रीसुद्धा एक व्यक्ती आहे. ज्यापद्धतीने स्वतःचा विकास करण्यासाठी पुरुष प्रयत्नशील असतो तसेच व्यक्ती म्हणून स्त्रीने स्वतःचा विकास साधण्यासाठी जे-जे आवश्यक आहे ते ते प्राप्त करण्यासाठी स्वतःप्रती स्वातंत्र्याची मागणी करणे आवश्यक आहे व म्हणूनच स्त्रीवादी विचार स्त्री-स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा पुरस्कार करताना दिसतात. प्राचीन काळापासून स्त्री-स्वातंत्र्याचा फार मोठ्या प्रमाणात संकोच करण्यात आला आहे. या संकोचातूनच तिच्यावर अनेक बंधने लादण्यात आली. तिच्यावर अत्याचार घडला म्हणूनच या सर्व बंधनातून मुक्त होणे म्हणजेच स्त्री-स्वातंत्र्य, स्वःविकास प्राप्त करणे ही प्रमुख भूमिका स्त्रीवादाची असलेली आपणांस दिसते.

३. लिंगभेदविरहीत स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारीत समाजव्यवस्था :

निसर्गतःच स्त्री व पुरुष हे दोन घटक प्रजोत्पादनाचे काम करतात. अर्थातच दोघांचेही स्थान हे तितकेच समान पातळीवर महत्त्वाचे. पण सामाजिक अवस्थेमध्ये जीवन जगत असताना लिंगभेदाचा वापर करून स्त्रियांना विषमतेची वागणूक देण्यात आली. स्त्रीची शारीरिक रचना, मानसिक जडणघडण यास अनुसरून अनेक अविवेकी, पक्षपाती कायदे, अनिष्ट प्रथा, संकेत रूढ झाले. थोडक्यात, लिंगभेदामुळे स्त्रियांना सर्व पातळीवर पुरुषांप्रमाणे दर्जा, समान, आदर प्राप्त झाला नाही. अधिकार व स्वातंत्र्य डावलण्यात आले व म्हणूनच स्त्रीवादी विचारसरणीमध्ये स्त्री ही एक व्यक्ती आहे, व्यक्ती म्हणून तिला पहिले स्थान, सन्मान, आदर मिळायला हवा, ज्यावेळी स्त्रीकडे पुरुषाप्रमाणे समान पातळीवर पाहिले जाईल त्यावेळी असे घडेल असे मत स्त्रीवादी व्यक्त करताना दिसतात. जे. एस. मिल यांच्या मते, 'स्त्रियांच्या बुद्धिमत्तेचा स्वीकार केल्यास स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित होईल.' जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांप्रमाणे समान संधी, स्वातंत्र्य तिला उपभोगायला आले पाहिजे आणि अशी समाजव्यवस्था निर्माण होण्याच्या दृष्टीने स्त्रीवादी आग्रही भूमिका मांडताना दिसतात.

४. राजकीय सबलीकरण :

जागतिक पातळीवर स्त्रियांना राजकीय अधिकार प्राप्त करण्यासाठी झगडावे लागले. विविध स्त्रीवादी संघटनांनी राजकीय अधिकार प्राप्तीसाठी चळवळीद्वारे आपले लढे उभे केले व आपले अधिकार प्राप्त केले. १९११ मधील इंग्लंडमधील स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची अर्थात मताधिकाराची चळवळ, अमेरिकेतील १८४८ मध्ये एलिझाबेथ कॅंडी सॅटन आणि ल्युकेशिया माँट यांनी स्त्रियांचा भरविलेला मेळावा व त्यामध्ये स्त्री-स्वातंत्र्याविषयी "सेनेका फॉल्स" हा प्रसिद्ध झालेला जाहीरनामा व पुढे १९२० साली अमेरिकन राज्यघटनेत १९ वी घटनादुरुस्ती होऊन स्त्रियांना प्राप्त झालेला मतदानाचा, अधिकार फ्रान्समध्ये १७८९ मध्ये झालेली क्रांती परंतु स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या विचारसरणीमध्ये मागे पडलेले स्त्री-विषयक मूल्य व त्यासाठी जेन्सन, ऑल्लिम्पि-दि-गॉंगस, सिमॉन दि बोव्हा यांनी व्यक्त केलेले क्रांतिकारक विचार अशा अनेक पद्धतीने विविध राष्ट्रांत स्त्रियांना स्वतःचे व्यक्ती म्हणून राजकीय अधिकार प्राप्त करून घेण्यासाठी झगडावे लागले. भारतातही राजा राममोहन रॉय यांनी सती प्रथेविरुद्ध उठविलेला आवाज, स्त्रीशिक्षणासाठी कार्य

करणारे महात्मा ज्योतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनात्मकदृष्ट्या संविधानात दिलेले स्त्री-पुरुष समानता स्वातंत्र्याविषयी कायदे, स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने १९९३ साली झालेली ७३वी व ७४वी घटनादुरुस्ती अशाप्रकारे भारतातही स्त्रियांचा सहभाग व सबलीकरणाच्या दृष्टीने प्रयत्न झालेले दिसतात. संघर्षातून प्राप्त झालेले हे अधिकार समाजातील प्रत्येक स्त्रीपर्यंत पोहोचताना दिसत नाहीत. यामध्ये स्त्रियांची काही प्रमाणात असणारी राजकीय उदासीनता असली तरी पुरुषप्रधान सत्तेमध्ये पुरुषाची मानसिकता स्त्रीला सत्ता प्रदान करण्याची किंवा तिला निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेण्याची दिसत नाही. त्यामुळे स्त्रीवादी विचारसरणी राजकीय पातळीवर स्त्रीचे सबलीकरण करण्याची भूमिका व्यक्त करताना दिसतात.

५. आधुनिकीकरणाचा स्त्रीवादावरील परिणाम

एकोणशे नव्वदपूर्वीचा स्त्रीवाद हा स्त्री म्हणून तिला न पाहता एक व्यक्ती म्हणून समाजाने पहावे यासाठी होता. तिच्या अस्तित्वाचा, स्वातंत्र्याचा, समानतेचा, अधिकारांचा, विकासाचा असा स्त्रीवाद होता. १९९१ नंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण याचा प्रभाव संपूर्ण समाजकरण, अर्थकारणावर पडला. साहजिकच स्त्रीवादावरही याचा परिणाम झालेला दिसतो. I. C. T. च्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रश्न, कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ, वाढीव स्त्री-भ्रूणहत्येसारखे गंभीर प्रश्न, कौटुंबिक हिंसाचाराचा प्रश्न, स्त्रियांविषयक असणारी आर्थिक भूमिका, प्रसारमाध्यमातील स्त्रीची मांडणी, यातून स्त्रियांवर होणारा परिणाम तसेच मानवी हक्क म्हणून प्राप्त झालेले स्त्रियांचे अधिकार व प्रत्यक्षात असणारी वस्तुस्थिती अशा विविध पातळीवर स्त्रीवादी अभ्यास होताना दिसतो. आधुनिकीकरणाचा परिणाम स्त्रीवादावर झाल्याने स्त्रीवादाला वेगळी दिशा प्राप्त झाली आहे.

६. स्त्रीवादी विविध दृष्टिकोन व मतभिन्नता :

स्त्रीवादी विचाराचा जन्म मुळात स्त्री ही एक व्यक्ती आहे, तिला तिचा विकास करण्यासाठी स्वातंत्र्य, समानता, सर्व अधिकार प्राप्त असणे गरजेचे आहे या विचारसरणीतून निर्माण झाले. अर्थात उद्देश समान असला तरी तो उद्देश साध्य करण्याच्या दृष्टीने विविध विचारप्रवाह अस्तित्वात आलेले दिसतात. स्त्रीवादी विचारात उदारमतवादी विचार व्यक्तीस्वातंत्र्यास प्राधान्य व स्त्री-पुरुष समानता मानणारी दिसते. समाजवादी विचारप्रवाहामध्ये उत्पादन साधनांवरील पुरुषांची मक्तेदारी नष्ट करणे, स्त्री दास्य अंत या विचारांना प्राधान्य देते. स्त्रीवादी विचारांचा मार्क्सवादी दृष्टिकोनात लिंगभेदातून निर्माण होणाऱ्या स्त्रीच्या शोषणांकडे लाभाबाबत विचार मांडले. स्त्रियांचे कौटुंबिक शोषणातून मुक्त करण्यासंबंधी विचार मांडले. उत्तर आधुनिक स्त्रीवादी दृष्टिकोनात लिंगभेद हा एकच मुद्दा स्त्रीवादापुरता मर्यादित न ठेवता विविध क्षेत्रातील, स्तरातील स्त्रियांचा वेगवेगळा प्रश्न असतो व ते अभ्यासणे हा भाग उत्तर आधुनिक स्त्रीवादाचा आहे. उच्चवर्गीय स्त्री, मध्यमवर्गीय स्त्री, निम्नस्तरीय स्त्री, धर्म, संस्कृती या विविध घटकातील स्त्रिया त्याची चर्चा या स्त्रीवादात होते. असे विविध स्त्रीवादी दृष्टिकोन अभ्यासता येतात.

याचप्रमाणे प्रादेशिक, भौगोलिक, भाषिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, शहरी, ग्रामीण अशा विविध घटकांना अनुसरून स्त्रीवादी संघटनांमध्ये वेगवेगळी मते निर्माण होणाता दिसतात. वर्णभेद, वंशभेद अशा मुद्द्यांवरही स्त्रीसंघटनात मतभिन्नता दिसून येते. एकंदरीत स्त्रीवादी विचारप्रवाह व त्यामध्ये असणारे वेगवेगळे मतप्रवाह या गोष्टी स्त्रीवादाचा एक महत्त्वाचा भाग ठरतो.

स्त्रीवादाविषयीचे सिद्धांत

पुरुष संस्कृतीच्या मानसिकतेतून, अनिष्ट, अंधश्रद्धाळू चालीरिती, संकेत यातून या सर्व बंधनातून स्त्रियांचीमुक्तता हा स्त्रीवादाचा मूळ हेतू आहे. अर्थात हा हेतू साध्य करताना त्या-त्या सामाजिक-आर्थिक-राजकीय परिस्थितीनुरूप निर्माण झालेले दिसतात. प्रामुख्याने स्त्रीवादी विचारांचा अभ्यास करताना स्त्रीवादी सिद्धांत अभ्यासणे गरजेचे ठरते.

यामध्ये प्रामुख्याने स्त्रीवादाचा उदारमतवादी दृष्टीकोन, मार्क्सवादी / समाजवादी दृष्टीकोन, जहालवादी दृष्टीकोन, उत्तर आधुनिकतावादी दृष्टीकोन असा स्त्रीवादी विविध सिद्धांतांचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते.

१. स्त्रीवादाचा उदारमतवादी सिद्धांत

मुळात उदारमतवादी सिद्धांत व्यक्तीला केंद्रस्थानी मानतो. व्यक्ती हितामध्ये समाजहित साधले जाते व साहजिकच समाजहितातून समाजविकास आपोआप घडतो. मात्र सार्वजनिक जीवन जगताना राज्यसंस्थेने आपली सत्ता मर्यादित ठेवून व्यक्तीवर किमान निर्बंध घालावेत व व्यक्तीच्या खाजगी जीवनात पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे ही भूमिका उदारमतवाद मांडताना दिसतो. व्यक्तीस्वातंत्र्य, व्यक्तीप्रतिष्ठा व समता यावर आधारित समाजजीवनाची जगण्याची, विकासाची संकल्पना उदारमतवाद मांडतो. उदारमतवादाची ही वैचारिक मांडणी विविध उदारमतवादी विचारवंतानी मांडलेली दिसते. १७८१ मध्ये जेरेम बॅथम यांनी स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार, सत्तेमध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार असे प्रेरक विचार मांडले. तद्नंतर सन १७९२ मध्ये मेरी वोल्स्टन क्राफ्टने 'ए विंडिकेशन ऑफ दि राईट्स ऑफ वुमन' या ग्रंथात स्त्री-स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. स्त्रीला पुरुषाप्रमाणे शिक्षण मिळावे जर तिला शिक्षण प्राप्त झाले तर ती पुरुषांप्रमाणे स्वतःच्या विचारक्षमतेच्या आधारावर आपले हक्क उपभोगेल. पुरुषांप्रमाणेच ती नागरी जीवनात आत्मविश्वासाने सहभागी होईल, आपली जबाबदारी पार पाडेल अशी स्त्रियांविषयक प्रखर भूमिका मेरी वोल्स्टनक्राफ्टने मांडली. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा खंदा पुरस्कर्ता जॉन स्टुअर्ट मिल याने १८६९ मध्ये 'दि सब्जेक्शन ऑफ वुमेन' पुस्तकात स्त्रीस्वातंत्र्याविषयी आपले विचार व्यक्त केले. पुरुषांप्रमाणे स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा, आपले अधिकार उपभोगण्याचा अधिकार असावा असे मत मिल व्यक्त करतात. समान वागणूक, समान कामासाठी समान वेतन या पद्धतीने स्त्री-पुरुष समानतेचा स्वातंत्र्याचा ते पुरस्कार करताना दिसतात. एकंदरित उदारमतवादी स्त्रीवादी सिद्धांत पुरस्कार प्रभावीपणे

साठोत्तर स्त्री चळवळीत स्वीकारलेला दिसतो. हॅरियर टेलर, मिल मागरिट फुल्लर, हॅरियन, मार्टिनोपासून ते ल्युक्रेशिया मॉट, एलिझाबेथ कॅडी स्टॅटन, बिटी फ्रिडन, जेनेट रिचर्ड्स, सुसॉन मॉलर ऑकिन पर्यंतच्या कालखंडाचा विचार केला तर उदारमतवादी विचारसरणीचा स्वीकार या विचारवंतानी समाजमानसात रुजविण्याचा व स्त्रीवादी विचारांत फार मोठा बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरताना दिसतो.

उदारमतवादी स्त्रीवादाचा मुख्य हेतू हा की, स्त्रियांना राजकीय व कायदेशीर समता प्राप्त करून देणे, एकदा समाजात स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित झाली की स्त्री तिच्या क्षेत्रात किंबहुना तिला हव्या त्या क्षेत्रात संधीच्याद्वारे स्वतःची कुवत, क्षमता सिद्ध करेल. विवेकवाद, समता, स्वातंत्र्य, व्यक्तीवाद या मूल्यांचा स्वीकार करून स्त्रीसुद्धा विवेकशील व्यक्ती असल्याने त्यांना पुरुष या व्यक्तीप्रमाणेच सर्व अधिकार, स्थान, दर्जा प्राप्त व्हावा व तो विवेकावर व सामाजिक न्यायावर आधारीत कायदे, वैचारिक प्रबोधन या माध्यमातून लैंगिक व सामाजिक विषमता नष्ट करून प्राप्त व्हावा अशा पद्धतीची भूमिका उदारमतवादी स्त्रीवादी सिद्धांत मांडताना दिसतो. एकंदरीत उदारमतवादी स्त्रीवादी सिद्धांताचा अभ्यास करताना पुढील मुद्दे ठळक पद्धतीने लक्षात येतात.

१. सर्व व्यक्ती समान आहेत. साहजिकच पुरुषांप्रमाणे स्त्री ही एक व्यक्ती असून ती पुरुषसमान आहे.
२. उदारमतवादाचे प्रमुख तत्त्व म्हणजे स्वातंत्र्य व संधीची समानता सर्व स्त्री-पुरुषांना आहे.
३. लिंगावर आधारित विषमता करू नये.
४. उदारमतवादाचा विवेकवादावर विश्वास आहे.
५. सामाजिक व सर्व पातळीवर चांगल्या परिवर्तनासाठी शिक्षण हा प्रमुख मार्ग आहे. ज्याचा अधिकार पुरुषांप्रमाणे स्त्रीला असणे गरजेचे आहे.

६. वैधानिक समता व कायद्याच्या समानतेद्वारा उदारमतवादी स्त्रीवाद आपले अस्तित्व सिद्ध करण्यासंदर्भात मांडणी करताना दिसतो.

७. स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रियांच्या बुद्धिमत्तेवर विश्वास, शैक्षणिक संधी, मताधिकार, राजकीय सहभाग, रोजगाराचा हक्क, समान वेतन, संधीची समानता, समान नागरी हक्क अशा विविध महत्त्वाच्या मुद्यांना अनुसरून उदारमतवादी विचाराने स्त्रीचे व्यक्तीभाव जागे करून त्यासाठी उदारमतवादी स्त्रीवादी विचार आग्रही राहिलेले दिसतात.

२. मार्क्सवादी / समाजवादी स्त्रीवादी सिद्धांत

स्त्रीवादी सिद्धांताचा अभ्यास करताना मार्क्सवादी / समाजवादी स्त्रीवादी अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. भांडवलशाही समाजव्यवस्थेत कमकुवत, गरीब वर्गाचे शोषण केले जाते व म्हणूनच भांडवलशाही व्यवस्थेस मार्क्सवादी विचार विरोध करताना दिसतात. साहजिकच कमकुवत, शोषिक व दास्य वर्ग म्हणून स्त्रीकडे पाहिले जात असल्याने व मार्क्सवादी सिद्धांत हा शोषिक दास्य प्रथा यांना विरोध करत असल्याने स्त्रीवादी विचार मार्क्सवादाकडे आकर्षित झालेले दिसतात. कार्ल मार्क्स, एंगेल्सच्या लिखाणात भांडवलशाही समाजात होणारी जुलूम, जबरदस्ती, अन्याय, शोषण, गुलामी थांबविण्यासाठी सर्व शोषित घटकांनी एकत्र येऊन लढा करण्याची व क्रांती करण्याची आवश्यकता स्पष्ट केली. साहजिकच स्त्री ही समाजाची एक महत्त्वपूर्ण घटक जरी असली तरी तिचे स्थान ही खालच्या दर्जाचे गुलाम म्हणून समजले जात होते. फ्रेडरिक एंगेल्स यांच्या मते, आदिवासी समाजात मुक्त लैंगिक संबंध गैर नव्हते. अर्थव्यवस्था स्त्रीकेंद्रित होती. मातृसत्ताक पद्धती होती. मानवाचे जीवन एका ठिकाणी स्थिर झाल्यानंतर, कुटुंबसंस्था निर्मितीनंतर अर्थोत्पादनाच्या भूमिका बदलल्या व पुरुष कौटुंबिक व सामाजिक स्थानी सर्वोच्च झाला. साहजिकच संपत्ती, पैसा, समाज नियमावली या सर्व घटकांत स्त्रीचे स्थान दुय्यम होत गेले. एंगेल्सने ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या आधारे हे स्पष्ट केले. श्रमविभागणीच्या मुद्यावर एंगेल्सने आपल्या 'The Origin of the Family, Private Property and State' या पुस्तकात असे स्पष्ट केले की, 'कुटुंबात पुरुष भांडवलदार व स्त्री ही श्रमिकाचे प्रतिनिधित्व करते. पुरुषांच्या श्रमाला मोल असते. परंतु स्त्रीच्या कुटुंबातील राबण्याला तिच्या श्रमाला मूल्य नाही तिचे श्रम हे मूल्यहीन आहेत म्हणजेच कुटुंब ही व्यवस्था स्त्रीचे दुय्यमत्व दर्शविते. हीच गोष्ट भांडवलदारांना पोषक ठरली. पुरुषाबरोबर समान पातळीवर श्रमाचा मोबदला पुरुषासारखाच स्त्रीलाही मिळावा यासाठी मार्क्सवादी दृष्टिकोन प्रयत्नशील ठरतो.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अलेक्झांडर कोलॉटम आणि कॅलरा झेटकीनसारख्या मार्क्सवादी तत्त्वचिंतकानी स्त्रीप्रश्नांच्या संदर्भात भौतिक विचारमंथन केले. मारिया रोझ डालाकोस्ट या मार्क्सवादी स्त्रीवादी विचारवंताने घरात काम करणाऱ्या, कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळणाऱ्या स्त्रियांचा आर्थिक विकासात कसा संबंध येतो हे स्पष्ट केले. मात्र तिच्या या कामाची बाजारात विक्री होत नसल्याने तिचे श्रम दुय्यम, अर्थहीन ठरविले जातात. उलट तिची घरगुती श्रमातून आर्थिक उत्पादनाच्या माध्यमातून अतिरिक्त मूल्याचीही निर्मिती करते पण पुरुषशाही किंवा भांडवलशाही एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असल्याने बाजारपेठेत असो की कुटुंबात स्त्रीचे स्थान कमी दर्जाचे दुय्यम लेखते व म्हणूनच भांडवलशाही आणि घरकामाचे श्रम यांचे नाते लक्षात घेता स्त्रियांनी आपल्या स्वातंत्र्यासाठी श्रमाच्या बाजारपेठेत प्रवेश मिळविण्यापेक्षा घरात राहून घरकामाचाच मोबदला मागितला पाहिजे असे मार्क्सवादी स्त्रीवादाचे मत आहे. घरकामाचे सामाजिक महत्त्व सांगून घरकाम ही भांडवलशाहीची अटळ गरज कशी आहे हे डालाकोस्टने स्पष्ट केले. सार्वजनिक उद्योगधंद्यात स्त्रियांना समान पातळीवर सहभाग घेता आला पाहिजे तसेच त्यासाठी समतावादी शासनाने बालसंगोपन, वृद्धांची देखभाल, कुटुंबात होणारे इतर उत्पादक काम यांची जबाबदारी उचलली पाहिजे असे मत मार्क्सवादी विचारवंतानी मांडले. एकंदरीत घरकामासाठी लागणाऱ्या स्त्रियांच्या श्रमास, त्यांच्या घरकामात मूल्याधिष्ठित दृष्टीकोन प्राप्त करून देण्यासाठी व लिंगभेदातून निर्माण होणाऱ्या स्त्रीशोषणाकडे लक्ष वेधण्याचे काम मार्क्सवादी स्त्रीवादी विचारांनी केलेले दिसते.

फुरिअर, साँ सीमाँवादी, रॉबर्ट ओवेन, विल्यम थॉम्पसन आणि अँन व्हीलरसारख्या समाजवादी तत्त्वचिंतकानी स्त्री प्रश्नाचा स्वतंत्रपणे विचार केला. फुरियर आणि साँ सिमाँवादी समाजवाद्यांनी स्त्रियांचे स्वातंत्र्य व समता म्हणजे समाजवाद अशी समाजवादाची व्याख्या केली. उदारमतवाद आणि मार्क्सवाद यातील भूमिका घेऊन समाजवादी विचारसरणी निर्माण झाली. मार्क्सवादी विचारांचा पुढील टप्पा म्हणून समाजवादी विचारांकडे पहावे लागेल. इमेलडा व्हेलडन, ज्युलियेट मिचेल या समाजवादी विचारवंतानी आपले समाजवादी स्त्रीवादाविषयी विचार मांडलेले दिसतात. पुरुष व भांडवलशाही या दोन्हीच्या शोषणातून स्त्रिया मुक्त होणे या भूमिकेतून समाजवादी स्त्रीवाद आपले विचार मांडताना दिसतात. ज्युलियेट मिचेलने कुटुंब या घटकाची आधारभूत मुद्यांची चर्चा करताना उत्पादन, पुनरुत्पादन, लैंगिकता यास महत्त्व देताना दिसते. खाजगी संपत्तीचे उच्चाटन करून व स्त्रियांना सार्वजनिक जगात, उद्योगधंद्यात सहभागी झाल्या की स्त्रियांच्या दुय्यमतेचे, शोषणाचे प्रश्न संपुष्टात येतात असे नाही. यासाठी मिचेल कौटुंबिक संरचनाबद्दल समाजवादी दृष्टीकोनातून विचार व्यक्त करतात. कुटुंबामध्ये असणाऱ्या लहान मुलांवर स्त्री किंवा पुरुष अशा पद्धतीने संस्कार करण्यापेक्षा माणूस म्हणून जर त्याच्यावर संस्कार झाले तर कुटुंब ही शोषणव्यवस्थेचा भाग राहणार नाही. किंबहुना पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती नष्ट करावी अशी भूमिका समाजवादी स्त्रीवाद स्पष्ट करतो. मानसिकदृष्ट्या स्त्रिया, पुरुषी अन्यायाविरुद्ध, शोषणाविरुद्ध सक्षम उभे राहण्याची गरज समाजवादी स्त्रीवाद सांगतो.

मार्क्सवादी स्त्रीवादाने स्त्रीशोषणाचे आर्थिक पैलू स्पष्ट करून त्याविरोधात आवाज उठविला. मात्र समाजवादी स्त्रीवादाने आर्थिक शोषणाबरोबरच कुटुंब, पितृसत्ताक पद्धती अशा रचनामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विचार व्यक्त करून स्त्रियांनी स्वतःमध्ये यासाठी सक्षम मानसिक निर्माण करण्याची गरज स्पष्ट करतात. एकंदरित मार्क्सवादी / समाजवादी स्त्रीवादी विचारांचा अभ्यास करताना खालील मुद्दे ठळक वाटतात.

१. आर्थिक परावलंबत्वामुळे स्त्रीचे शोषण, स्त्रीवर अन्याय झाला आहे असे मार्क्सवादी स्त्रीवाद सांगतो.
२. भांडवलशाही व पुरुषसत्ताक पद्धतीमुळे स्त्रियांचे घरगुती काम, श्रम याला मूल्य प्राप्त झाले नाही व स्त्रियांच्या पुनरुत्पादनाचा, अतिरिक्त मूल्यांचा विचार केला गेला नाही. तिला दुय्यम दर्जा प्राप्त झाला.
३. फक्त लिंगनिष्ठ श्रमविभागणी हा भागच फक्त स्त्रीशोषणास कारणीभूत नाही तर एकूणच कुटुंबसंस्था, पितृसत्ताक पद्धती या व्यवस्थांमुळे स्त्रीचे शोषण फार मोठ्या प्रमाणात झाले आहे.
४. उदारमतवादी स्त्रीवादी सिद्धांत व मार्क्सवादी स्त्रीवादी सिद्धांत यातील विचारांचा समन्वय साधून समाजवादी विचारसरणी निर्माण झाली.
५. अन्याय, शोषणाविरुद्ध स्त्रीने सक्षम मानसिकता तयार करून अत्याचारी पुरुषी व्यवस्थेविरुद्ध आवाज उठविणे. यामध्ये पुरुष या व्यक्तीस विरोध नसून पुरुष व्यक्तीमधील वॉईट विचार आचारांना विरोध अशा पद्धतीने समाजवादी स्त्रीवादी पुरुष वर्चस्व व पुरुष सत्तेच्या विरोधात आपली मांडणी करताना दिसतात.
६. एकंदरित स्त्रीमुक्तीचा लढा हा लिंग व वर्ग या दोन्ही पातळ्यावर लढावा लागेल अशी भूमिका मार्क्सवादी समाजवादी स्त्रीवादी सिद्धांत स्पष्ट करतो.

जहालवादी स्त्रीवादी दृष्टिकोन

इ.स. १९७० च्या नंतर स्त्रीवादाने उग्र स्वरूप धारण केले व पुढे १९८०च्या दशकामध्ये जहाल स्त्रीवाद पुढे आला. जहाल स्त्रीवादाने भांडवलदार व कामगार यांच्यात संघर्ष नसून स्त्री व पुरुष यांच्यातील संघर्ष हा वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे असे विचार मांडून स्त्रीवादी विचारांमध्ये आपले उग्र व जहाल विचार व्यक्त केले. जहाल स्त्रीवादविषयक विचार व्यक्त केले, जहाल स्त्रीवादविषयक विचार शूलमिथ फायरस्टोनने "The Dialectic of Sex" या ग्रंथात, सिमान द बुव्हाने "The Second Sex" या ग्रंथात, जर्मन गिअरने "The Female Unique" या ग्रंथात मांडलेले आहेत.

जहालवादी स्त्रीवादी दृष्टीकोनामध्ये सर्वार्थान पुरुषी वर्चस्वाला, पुरुषी सत्तेला विरोध दर्शविला आहे. जहाल स्त्रीवाद हा स्त्री जीवनावर अनुभवावर आधारित व्यक्त झालेला दिसतो. सामाजिक व्यवस्थेमध्ये जीवन जगताना स्त्री शोषण हे फक्त तेवढ्यापुरते मर्यादित न राहता स्त्रीचा येणाऱ्या सर्व घटकांशी संबंधित येतो. फक्त आर्थिक बाबीपुरते शोषण न राहता ते लैंगिक, भौतिक, सांस्कृतिक, ज्ञानात्मक, मानसिक अशा सर्व स्वरूपाचे असते व अशा सर्व संबंधित घटकांद्वारे तिचे शोषण होत राहते. म्हणून स्त्रीच्या शोषणाची व्याप्ती फार मोठी आहे असे मत जहाल स्त्रीवादी विचारवंत व्यक्त करताना दिसतात. स्त्री-पुरुषाचे नाते शोषित आणि शोषक आहे असे जहाल स्त्रीवाद म्हणतो कारण पुरुष सर्वत्र संपूर्ण नियंत्रण ठेवून आपले वर्चस्व हितसंबंध पद्धतशीरपणे जोपासतो. स्त्रीचे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक जगण्यामध्ये पुरुषवर्गाचे वर्चस्व असते. म्हणजेच सार्वत्रिक ठिकाणी पुरुष वर्चस्वाबरोबर खाजगी जीवनात म्हणजेच विवाह, कुटुंब, कुटुंब संबंध, अपत्य अशा विविध घटकांत पुरुषी वर्चस्व स्त्रीवर असते. म्हणजेच स्त्रीचे जीवन खाजगी असो की सार्वत्रिक पुरुषी वर्चस्वाने स्त्रीचे जीवन व्यापलेले आपणांस दिसते.

सिमॉन द बुव्हाने १९४९ साली "दि सेकंड सेक्स" या आपल्या ग्रंथात त्या विधान करतात की, "आपण बाई म्हणून जन्माला येत नाही तर आपण बाई होतो किंवा घडविलो जातो." एकूणच स्त्रीच्या जन्माबरोबरच पुरुषसत्ताक कुटुंबव्यवस्थेमध्ये तिचे स्थान दुय्यम गौण ठरविले जाते व या दडपणामध्ये तिची स्वतःला कमी लेखण्याची मानसिकता निर्माण होते. एकूणच कौटुंबिक, वैवाहिक व्यवस्थेमध्ये स्त्रीला दुय्यमत्व देऊन तिच्यावर वर्चस्व, नियंत्रण ठेवण्याची पद्धत पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमध्ये केली गेल्याने जहाल स्त्रीवाद या व्यवस्थेस दोष देतो. स्त्री-पुरुष संबंधामध्ये वर्चस्ववादी भूमिका न ठेवता मैत्रिभाव वाढवून स्वतंत्र माणूस म्हणून स्वतःचे अस्तित्व जोपासण्याचे काम स्त्रीने करावे. शिक्षण, नोकरी, राजकीय हक्क प्राप्त झाले पण त्याचबरोबर तिला दिल्या जाणाऱ्या दुय्यम, कनिष्ठ स्थानामुळे तिच्या समोरील समस्या वाढलेल्या दिसतात व या समस्या वाढण्याचे कारण म्हणजे पुरुषी सत्ता असे जहालवादी स्त्रीवादी विचारांत सिमान द बुव्हा व्यक्त करतात. शुलमिथ फायरस्टोन यांनी १९७३ मध्ये "द डायलेक्टिक ऑफ सेक्स" या पुस्तकात पुनरुत्पादन किंवा वंशशातत्य तसेच मातृत्व यामध्ये स्त्री स्वतःला बांधून ठेवते व या अर्थाने पुरुष आपले पुरुषी वर्चस्व दाखवून स्त्रीला आपल्या अधिपत्याखाली ठेवतो व म्हणूनच लैंगिक विग्रह, स्त्रीत्व व पुरुषत्व या असमतोल शोषण पद्धतीचे उच्चाटन हा जहाल स्त्रीवादाचा हेतू असल्याचे स्पष्ट करतात. याच पद्धतीने "सेक्सुअल पॉलिटिक्स" या आपल्या पुस्तकात लिंगभाव व्यवस्थेविषयी लिहिताना केट मिलेट म्हणतात, 'समाजाची संस्कारात्मक जडणघडण ही कुटुंबात घडत असते. कुटुंबपद्धती ही पितृसत्ताक आहे व साहजिकच मुलांची संस्कारक्षम जडणघडण, संगोपण ही स्त्रीची जबाबदारी येते व म्हणूनच स्त्रीला पुरुषी अधिसत्तेखाली रहावे लागते. थोडक्यात, जीवन जगताना स्त्रीचा प्रत्येक मार्ग हा पुरुषाच्या हातात असतो व यातूनच पुरुषी वर्चस्व निर्माण होते, पुरुषी व्यवस्था दिसून येते व त्यामुळे या सर्व पुरुषी व्यवस्थेला जहाल स्त्रीवाद विरोध करतो. समाजातील ज्या संस्था लिंगभेद करून स्त्री-पुरुषांना समाजापासून दूर करतात त्या संस्था नष्ट केल्या पाहिजेत. कौटुंबिक जबाबदारी, अपत्यप्राप्ती, बालसंगोपन यामुळे स्त्रीविकास आणि स्त्री-स्वातंत्र्यावर मोठ्या प्रमाणात मर्यादा आल्यामुळे स्त्रियांनी यामध्ये स्वतःस न गुंतवता आत्मविश्वासाने स्वतःची प्रगती साध्य करावी. किंबहुना जहाल स्त्रीवाद याहीपुढे जाऊन असे स्पष्ट करतो की, मातृत्व, बालसंगोपन हा पुरुषी सत्तेचाच एक भाग असल्याने स्त्रीने याला बगल देऊन प्रगत प्रजनन तंत्रातील गोष्टी उदा. संतती नियमनाची साधने, कृत्रिम गर्भधारणा अशाद्वारे स्वतःला मुक्त करण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे. एकूणच "जे जे खाजगी ते ते राजकीय" या स्त्रीवादी घोषवाक्यातून जहाल स्त्रीवादाची भूमिका स्पष्ट होताना दिसते. एकंदरित जहाल स्त्रीवादी सिद्धांताचा अभ्यास करताना काही ठळक मुद्दे स्पष्ट होतात ते पुढीलप्रमाणे :

१. पुरुषसत्ताक पद्धतीस जहाल स्त्रीवादी विचार विरोध करताना दिसतात.
२. कुटुंबव्यवस्था ही पितृसत्ताक पद्धतीचा भाग आहे म्हणजेच ती पुन्हा पुरुषसत्ताक पद्धतीचे प्रतिनिधित्व करत असल्याने जहाल स्त्रीवादाचा कुटुंबपद्धतीस विरोध आहे.

३. खाजगी, सार्वजनिक सर्वच क्षेत्रातील विकासात्मक संस्था पुरुषसत्ताक असल्याने सर्वत्र स्त्रीला गौण, कमी, कनिष्ठ दर्जाचे स्थान देण्यात आले असल्याने जहाल स्त्रीवाद या सर्व संस्थांना विरोध करतात त्यांचे समूळ नष्ट करण्याची भाषा बोलतात.

४. जहाल स्त्रीवाद पुनरुत्पादन / वंशसातत्य, मातृत्व, बालसंगोपण या स्त्रीत्वास दुय्यम स्थान देणाऱ्या घटकांना बगल देऊन प्रगत प्रजनन तंत्रज्ञानाद्वारे स्त्रीत्वास मुक्त करण्याच्या विचारांना स्त्रीवाद प्राधान्य देतो.

५. लैंगिक विग्रह, स्त्रीत्व व पुरुषत्व या साचेबंदपणाचे उच्चाटन हा जहाल स्त्रीवादाचा अंतिम हेतू आहे.

६. जहाल स्त्रीवाद हा मुख्यत्वे स्त्रीच्या स्त्री म्हणून येणाऱ्या अनुभवावर आधारित विचार आहे.

७. स्त्री-पुरुष मैत्रीभाव, आधुनिक प्रजनन तंत्राचा वापर अशा गोष्टीद्वारे समाजाची पुर्नबांधणीची अपेक्षा जहाल स्त्रीवाद व्यक्त करतो.

४. उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवाद

१९८० च्या दशकात उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवादी विचार तीव्रतेने पुढे आले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर झालेल्या यूनोच्या स्थापनेने, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील शीतयुद्धाने जगातील राष्ट्रे एकमेकांच्या संपर्कात आली. जगातील राष्ट्रांमधील सीमा जवळ येऊन व्यापारीकरणाच्या कक्षा वाढल्या. वेगवेगळ्या राष्ट्रांच्या व्यवस्था, नागरिक, संस्कृती जवळ असल्याने नवीन संबंधाची, नवीन विचारांची ओळख वाढून संस्कृतीची एक नवीन बैठक तयार झाली. यामध्ये विकसित दळणवळणाची साधने, आधुनिक प्रगत तंत्रज्ञान, आकाशवाणी, दूरदर्शन, व्हिडिओ कॅमेरे, वृत्तपत्रे, साहित्य, नियतकालिके व अत्याधुनिक तत्काळ माहिती व संपर्कतेचा भाग म्हणजे संगणकाचे जाळे विकसित झाले. या सर्वांचा परिणाम अर्थात स्त्रीवर झालेला दिसतो. या उत्तर आधुनिकतावादी विचारवंतानी याबाबत आपले विचार व्यक्त केले. डेल्युझे आणि इरीगरे तसेच ग्रोस, बटलर, गॅलॉप या उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवादी विचारवंतानी स्त्री शरीर, लिंगभाव, भौतिकवादी सिद्धांत, संस्कृती अशा विविध मुद्यांना स्त्रीवादी भूमिकेतून मांडले.

उत्तर आधुनिकतावादात भाषेला महत्त्व आहे. उत्तर आधुनिकतावादात वंश, धर्म, लिंग, राष्ट्रीयत्व भिन्न वंशीयता यांचा समावेश होतो. इतिहासातील स्त्रियांचे विषय मुद्दाम दुर्लक्षिले गेले असल्याने तिकडे लक्ष देण्याची गरज उत्तर आधुनिकवादी स्त्रीवादी स्पष्ट करते. उत्तर आधुनिकवाद प्रस्थापित परंपरांना व प्रस्थापित आधुनिक जीवनमार्गाला अशा कल्पनांना आव्हान देताना दिसते. आधुनिकतावादात कायदा, बुद्धीस महत्त्व, सुव्यवस्था अशा गोष्टींना प्राधान्याने महत्त्व देते. मात्र या सर्वांचा शेवट म्हणजे उत्तर आधुनिकतावाद होय.

उत्तर आधुनिकवादी स्त्रीवाद्यांनी परंपरागत पुरुषसत्ताक पद्धतीच्या सत्तेस विरोध दर्शविला आहे. धर्मशास्त्रे व निसर्ग यांना हा सिद्धांत विरोध करतो. ज्ञानाचा संबंध हा सत्तेशी येतो. त्यामुळे त्याचे मूल्यमापन झालेल्या परिणामांच्या संदर्भात घ्यावा लागेल. स्त्रियांच्या बाबतीत समाजाच्या विशिष्ट धारणा, त्यांना मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवण्याची पद्धती यातून स्त्रीमुक्ती करण्याची भूमिका उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद करताना दिसतो.

इरीगरे यांनी पुरुषसत्ताक संस्कृती व 'इतर' म्हणून उल्लेखिलेल्या स्त्रियांवर आपले विचार व्यक्त केले तर ग्रोस यांनी स्त्री शरीराच्या भौतिकवादी उपयोगावर भर दिला. तर उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवादी विचारक बटलर यांनी स्त्री शरीराचा भौतिकवादी सिद्धांत मांडून एक वेगळी विषय स्त्रीवादी अभ्यासास दिला. एकूणच उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद हा विषय थोडासा वेगळा मांडण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो.

केवळ लिंगभेद हा संपूर्ण स्त्रियांना एकाच वर्गातील सिद्ध करण्यासाठी पुरेसा नाही. उच्चवर्गीय, निम्नस्तरीय, मध्यमवर्गीय अशा विविध वर्गातील स्त्रियांचे प्रश्न वेगळे असू शकतात. वेगवेगळ्या वंशाच्या, संस्कृतीच्या, धर्माच्या स्त्रियांचा प्रश्न वेगवेगळा असू शकतो. त्यामुळे सर्वसमावेशक स्त्री हा मुद्दा घेऊन जरी स्त्रीवाद मांडला तरी त्याच्यापुढे

अशा विविध मुद्द्यांतर्गत विविध स्त्रियांचे प्रश्न, समस्या, आव्हाने करण्याबाबत उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद आपली भूमिका मांडतो. काही ठराविक मुद्दे उत्तर आधुनिक स्त्रीवादाच्या अभ्यासात आढळतात ते पुढीलप्रमाणे :

१. स्त्री हा एक वर्ग नसून आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वंश अशा विविध वर्गातील स्त्रियांसमोरील प्रश्न, समस्या, आव्हाने ही वेगवेगळी आहेत.

२. प्रगत तंत्रज्ञानाचा स्त्रीवर झालेला परिणामाचा विचार करणे उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद्यांना महत्त्वाचा वाटतो.

३. केवळ पुरुषी वर्चस्वाला विरोध न करता अशा संघर्षाविवेकी स्त्री विरोधात असणाऱ्या इतर वंश, धर्म, वर्ण, संस्कृती, समाज अशा घटकांविरोधात जी स्त्री दास्यास, स्त्री गुलामगिरीस कारणीभूत ठरतात त्याचा विरोध स्त्रियांनी करावा अशी उत्तर आधुनिक स्त्रीवादी विचारपद्धती सांगते.

* भारतीय स्त्रीवादी दृष्टिकोन

साधारणतः स्त्रीवादी विचारांचा अभ्यास करताना स्त्रीवादाचा अर्थ, वैशिष्ट्ये, सिद्धांचा अभ्यास करावा लागतो. पण याच बरोबर भारतातील स्त्रीवादाचा अभ्यास करणे इथे गरजेचे वाटते. भारतातील स्त्रीवादाची ओळख थोडक्यात इथे आपण करून घेऊ -

पार्श्वभूमी

भारताच्या सामाजिक-आर्थिक-राजकीय बाबतीत आपणांस फार मोठी वर्गीय, जातीय, धार्मिक, शैक्षणिक विषमता आढळून येत होती. साधारणतः ब्रिटिशपूर्व भारतात सामाजिक विषमता प्रचंड होती. पण या विषमतेमध्ये ज्यावेळी समाजातील महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून स्त्री-पुरुष व्यक्तींचा विचार केला जातो तेव्हा स्त्रीची परिस्थिती ही चूल व मूल पर्यंतच मर्यादित होती. तिला पुरुषांच्या बरोबरीने समतेने राहण्याचा आचार-विचाराचा अधिकार नव्हता. तसेच तिला शिक्षण घेण्याचा, मत मांडण्याचे किंबहुना तिला बुद्धिजीवी स्वातंत्र्य, सामाजिक स्वातंत्र्य प्राप्त नव्हते. तिला इथल्या समाजाने बुद्धिहीन समजून गौण, कनिष्ठ दर्जाचे स्थान दिले होते.

१९व्या शतकात भारतात ब्रिटिश प्रशासन स्थिरावले. तसतसे ब्रिटिश साहित्यांमुळे स्वातंत्र्य, समता, अधिकार, उदारमतवाद याची ओळख इथल्या शिक्षित तरुणांना होऊ लागली. जात, धर्म व त्यातील अनिष्ट स्त्रीला निव्वळ गुलाम बनविणाऱ्या प्रथा, परंपरा याद्वारे तिचे होणारे शोषण, सामाजिक, आर्थिक, लैंगिक शोषण यामुळे तिचे स्त्रीत्व हे फक्त पुरुषांच्या दृष्टीने निव्वळ मादी रूप, वस्तुरूप ठरले होते. सतीची प्रथा, बाल विवाह, जरठ विवाह, केशवपन, विधवा विवाहास प्रतिबंध, तिला शिक्षणास विरोध अशा पद्धतीच्या चुकीच्या प्रथांना ती बळी पडत होती. या प्रकारांमुळे इथल्या समाजसुधारकांनी उदारमतवादी विचारवंतानी याबाबत प्रखर विचार मांडण्यास सुरुवात केली. काही समाजसुधारकांनी विचार आणि त्याचबरोबर प्रत्यक्ष कृतीतून, स्त्रीत्वासाठी, तिला पुरुषांप्रमाणे मानसन्मान अधिकार, स्वातंत्र्य, समता, हक्क मिळण्यासाठी पुढाकार घेतला. राजा राममोहन रॉय, गोपाळ हरी देशमुख, गोपाळ गणेश आगरकर, महात्मा ज्योतिबा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, ताराबाई शिंदे अशा अनेक विचारवंत समाजसुधारकांनी याबाबत आपल्या विचार- कार्यातून स्त्रीशिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता, स्वातंत्र्य, हक्क, स्त्रीविकास यासाठी प्रयत्न केला.

राजा राममोहन रॉय यांनी सतीप्रथेविरुद्ध सुधारणा चळवळ केली. १८२९ मध्ये सती बंदीचा कायदा झाला. १८४८ मध्ये स्त्रीशिक्षणाचे प्रणेते महात्मा ज्योतीराव फुले आणि क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी मुर्लीसाठी पुणे येथे पहिली मुर्लीची शाळा सुरू करून स्त्रीशिक्षणाची सुरुवात केली. १८८८ मध्ये गोपाळ गणेश आगरकरांनी "सुधारक" वर्तमानपत्र सुरू केले. यामध्ये विविध लेख स्त्रीउद्धारकतेसंबंधी लिहिले, स्त्री- पुरुषांसाठी समान स्वातंत्र्याची व समान संधीची मागणी आगरकरांनी केली. बालविवाहास विरोध, विधवा पुनर्विवाह अशा गोष्टींना त्यांनी मान्यता देऊन त्याकाळी या संदर्भात प्रखर विचार मांडले. आगरकरांच्यावर उदारमतवादी विचारसरणीचा प्रभाव पडलेला होता. १९२०

ते १९४७ हा कालखंड स्त्रीहक्क चळवळीच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मानला जातो. या काळात म. गांधींनी स्त्री-पुरुष समानतेबाबत विचार व्यक्त केले, त्यांच्या मते, "बाईपणा आणि पुरुषीपणा बाजूला ठेवून स्त्री-पुरुषांनी सामाजिक, राजकीय कार्यासाठी राष्ट्र उभारणीच्या उच्चस्तर ध्येयासाठी एकत्र येऊन कार्य केलं तर खऱ्या अर्थाने स्त्रिया निर्भर होतील व सार्वजनिक जीवनात त्या योगदान देऊ शकतील." या अर्थाने सर्व क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानता आणली गेली तर राष्ट्र उभारणी व राष्ट्र विकास हा महत्त्वाचा भाग आपण कणखरपणे करू असा होतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतातील चातुर्वर्ण्यपद्धती, जातीय विषमता, धार्मिक अनिष्ट रूढी पद्धती यामध्ये बंदिस्त झालेल्या स्त्रीजीवनास मुक्त करण्याचे काम भारतीय संविधानामार्फत केले. यामध्ये स्त्री-पुरुष समानता, स्वातंत्र्य, सर्व अधिकार, मतदानाधिकार असे सर्व पातळीवरचे अधिकार स्त्रियांना घटनात्मक पातळीवर कायद्याद्वारे संरक्षित केल्याने स्त्रीमुक्तीसाठी त्याचे कार्य महान ठरते. त्याची ही स्त्रीमुक्ती ही समाजातील सर्व जाती, धर्म, वर्गातील स्त्रियांसाठी होती हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. १८८२ साली ताराबाई शिंदे लिखित 'स्त्री-पुरुष तुलना' हे स्त्रीशोषणाची वस्तुस्थिती मांडणारे महत्त्वाचे पुस्तक ठरते. पुरुषी वर्चस्वाला विरोध करून स्त्री अन्यायाची बाजू त्यांनी यामध्ये मांडली. त्यावेळी त्यांचे हे लेखन पुरुषप्रधान संस्कृतीला फार मोठा धक्का होता. तदनंतर अनेक समाजसुधारक, विचारवंतानी मांडलेले विचार, केलेले कार्य हे भारतातील स्त्रियांच्या प्रगतीच्या दृष्टीने पुढचे पाऊल ठरले.

१९७५ ते १९८५ हे दशक युनाने आंतरराष्ट्रीय महिला दशक म्हणून जाहीर केले व भारतातील स्त्रीहक्क चळवळ यानिमित्ताने अधिक प्रगतीपथावर चालली. विविध शासकीय समित्या, योजना महिला संरक्षण, विकास, दृष्टीने स्थापित झाल्या, कार्यरत झाल्या. विविध कायदे स्त्रियांच्या दृष्टीने राजकीय, सामाजिक क्षेत्राशी निगडित घटनादुरुस्तीने अस्तित्वात आले. १९९३ साली ७३वी व ७४वी घटनादुरुस्तीने स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये राजकीय सहभागाच्या दृष्टीने मंजूर करून कार्यरत केले.

साधारणतः भारतीय स्त्रीवादी चळवळीमध्ये स्त्रीमुक्तीसाठी, स्त्री-पुरुष समानतेसाठी प्रगल्भ स्त्री-पुरुष नाते, स्त्री-स्वातंत्र्यासाठी, स्त्री शिक्षणासाठी मुक्ता साळवी, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, कमला देशपांडे, जनाक्का शिंदे अशा कितीतरी स्त्रीवादी महिला आपल्या विचारातून, लेखणीतून, कार्यातून स्त्रीवादी चळवळीचे कार्य करीत होत्या. अलिकडील काळात अनेक स्त्रीवादी विचारवंत भारताच्या, महाराष्ट्राच्या क्षेत्रात आपल्या विचारातून, कार्यातून भूमिका मांडताना दिसतात. विद्यापीठ, स्त्रीवादी अभ्यास केंद्रे, स्त्रियांवरील काम करणाऱ्या विविध समित्या, एन.जी.ओ. अशा विविध अंगानी भारतात स्त्रीवादी चळवळीचे कार्य सुरू असतानाही स्त्रियांवर लैंगिक अत्याचार, बलात्कार, स्त्रियांवर ऑसड फेकणे, कामाच्या, कौटुंबिक अशा ठिकाणी त्यांचे मानसिक, शारीरिक, आर्थिक शोषण, स्त्री म्हणून अवहेलना होताना त्यातही खालच्या वर्गातील मागास जातीतील स्त्रींवर अत्याचार, नग्न धिंड, सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रीस मारहाण, अवहेलना अशा विविध समस्यांना भारतातील स्त्रीवाद तोंड देत आहे. अलिकडील सायबरच्या, आय.टी.च्या माध्यमातून १९९१ नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या वातावरणात, माध्यमांच्या अतिरेकी भडकपणामध्ये स्त्रीचे झालेले बाजारीकरण, तिची गानसिक घुसगट, आर्थिक रवाबलंबन असूनही परावलंबन तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानातील गोष्टीमुळे झालेली स्त्रीवादी मांडणी, गर्भलिंग चाचणी, स्त्रीभ्रूणहत्या, पुरुषी जन्मास दिलेले प्राधान्य अशा विविध गोष्टी आज आधुनिक काळात भारतीय स्त्रीवादासमोर आव्हान म्हणून समोर असलेल्या दिसत आहेत.

लिंगभाव न्याय, लिंगभाव अंदाजपत्रक, लिंगभाव लेखापरीक्षण

मानवी जीवन जगत असताना निसर्गतः पुरुष व्यक्तीप्रमाणे स्त्री ही एक व्यक्ती आहे परंतु व्यक्तीस असणाऱ्या सर्गदत्त बुद्धि या घटकामुळे व त्याच्या वैचारिक जडणघडणीमुळे त्याने इतर सजीव प्राण्यांपेक्षा सर्व क्षेत्रात प्रगती केली. परंतु प्रगती साध्य करत असताना शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक दृष्टीकोनातून स्त्री ही व्यक्ती आपल्यापेक्षा कमी पात्रतेची, कनिष्ठ दर्जाची एकंदरित तिचे स्थान फक्त अन्न शिजवणे व अपत्य जन्मास देणे व संगोपन करणे म्हणजे चूल व मूल एवढ्यापुरती मर्यादित आहे हा विचार समाज चाकोरीत रुजला गेला. साहजिकच स्त्री ही पुरुषी वर्चस्वाखाली, दबावाखाली आपले जीवन व्यतीत करू लागली. अशा पद्धतीने सामाजिक जीवन जगण्याची पुरुषप्रधान, पुरुषसत्ताक

व्यवस्था आजही जगली जात आहे. अर्थात, या असमान स्त्री-पुरुष जीवन जगण्याच्या पद्धतीबाबत समाजसुधारक, विचारवंत यांनी स्त्री ही व्यक्ती आहे व ती पुरुषाप्रमाणे समान पातळीवर आपले जीवन जगू शकते ही विचारधारा समाजात विकसित करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. याचा विचार आपण स्त्रीवादी सिद्धांतामध्ये, साधारण १९६० नंतर पाश्चिमात्य जगात "स्त्री प्रश्ना" संबंधी नवा विचार सुरू झाला. १९६० नंतर शिक्षण आणि तत्सम सुविधा मिळूनही आपण केवळ शोभेच्याच वस्तू म्हणून कशा राहिलो आहोत हे स्त्रियांना जाणवू लागले. तदनंतर जागतिक पातळीवर स्त्रीवाद विचारांचा, स्त्रीवादी अभ्यासांचा जोर वाहू लागला. प्रगत तंत्रज्ञान, दळणवळणाची साधने, कॉम्प्युटर, इंटरनेट, मोबाईल यासारख्या प्रगत, अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा वापर तसेच १९९१ नंतरच्या जागतिक बाजारीकरणाद्वारे राट्टाराष्ट्रांतील कमी झालेले अंतर, वस्तूंचे व्यापारीकरण, आय. टी. क्षेत्रातील रोजगार निर्मिती, काम अशा अनेक गोष्टींचा परिणाम समाजातील विविध क्षेत्रातील, स्तरातील स्त्रियांवर कमी-अधिक प्रमाणात विविध पद्धतीने होऊ लागला. स्त्रीवादी विचारवंत, अभ्यासक याचा अभ्यास करू लागले, राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय पातळीवर हा मुद्दा महत्त्वाचा ठरला.

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम म्हणून स्त्रीशिक्षणास सर्व समाजसुधारक व विचारवंतानी पाठिंबा दिला. स्त्रिया शिकू लागल्या. सर्व क्षेत्रात स्वतःची प्रगती साध्य करू लागल्या. घटनात्मकदृष्ट्या तिला कायद्याचे संरक्षण मिळाले. सर्व काही स्त्रीविकासाच्या दृष्टीने चांगले सुरू आहे पण अजूनही समाजातील कष्टकरी, गरीब, तळागाळातील किंबहुना अगदी नोकरदार स्त्रिया अजून पूर्णतः विकसित झालेल्या नाहीत. यासाठी अगदी महत्त्वाचा भाग म्हणजे शासकीय पातळीवर प्रत्येक राष्ट्रात तिच्यासाठी महत्त्वाच्या उपाययोजना काटेकोरपणे राबविणे, लिंगभाव न्यायाची संकल्पना, लिंगभाव, अंदाजपत्रक व लिंगभाव लेखापरीक्षण अजूनही तिच्यापर्यंत पोहोचल्या नाहीत. मुळात त्या शासकीय पातळीवर तेवढ्या ताकदीने रुजणे व तिची अंमलबजावणी या गोष्टी महत्त्वपूर्ण ठरतात. त्यामुळे त्या संकल्पना अभ्यासणे गरजेचे ठरते.

* लिंगभाव न्याय (Gender Justice)

लिंगभाव न्यायास साधारण इंग्लिशमध्ये "Gender Justice" असे म्हणतात. न्यायाच्या संकल्पनेशी निगडित लिंगभावावर आधारित हा लिंगभाव न्यायाची संकल्पना अभिप्रेत आहे. यासाठी मुळात आपल्याला न्याय या संकल्पनेचा अर्थ व लिंगभाव या संकल्पनेचा अर्थ ज्ञात पाहिजे.

मानवी समाजात प्रारंभापासून न्यायाच्या संकल्पनेस महत्त्व देण्यात आले आहे. न्याय हे समाजाचे एक मुख्य व अविभाज्य अंग आहे. न्यायामध्ये समतावादी दृष्टीकोन अपेक्षित असतो. नैसर्गिकदृष्ट्या, नैतिकदृष्ट्या, विवेकवादी भूमिकेतून योग्य असणे म्हणजे न्याय म्हणता येईल, न्याय या संकल्पनेसाठी इंग्रजीमध्ये Justice हा शब्द आहे. जस्टिस हा शब्द 'जस्टिसीयी' या ग्रीक शब्दापासून बनलेला आहे. त्याचा अर्थ जोडणे किंवा बंध निर्माण करणे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तीन तत्वांना जोडून न्याय प्रस्थापित करणे ही भूमिका यामध्ये दिसते.

समाजातील वातावरण शांततापूर्ण राहण्यासाठी न्याय ही संकल्पना महत्त्वाची ठरते. सामाजिक जीवन जगत असताना आपले अधिकार, हक्क सुरक्षित ठेवण्याच्या दृष्टीने न्याय संकल्पना महत्त्वाची ठरते. कायद्याचे, नियमाचे उल्लंघन करून जर अन्याय व अत्याचार होत असेल तर अशा वेळी न्यायाच्या आधारे कायद्याच्याद्वारे अन्याय निराकरण करणे ही भूमिका महत्त्वाची ठरत असते. सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत, अज्ञान, अंधश्रद्धा, स्त्रिया, मागास वर्ग अशा अनेक घटकांच्या बाबतीत न्यायाची भूमिका महत्त्वाची उरते. थोडक्यात सामाजिक घटकांच्या बाबतीत ज्यावेळी अन्याय होतो त्यावेळी सामाजिक न्याय प्रस्थापित होणे गरजेचे होते. याचप्रमाणे आर्थिक न्यायाचीही संकल्पना अभिप्रेत आहे. सामाजिक न्यायाचा संदर्भ सामाजिक, आर्थिक, राजकीय घटकांशी येतो. इथे सामाजिक संदर्भ घेण्याच कारण म्हणजे समाजाचे स्त्री व पुरुष हे दोन महत्त्वाचे घटक आहे व आजची स्थिती ही प्राचीन काळापासून घेतली तर ती पुरुषप्रधान आढळते. याचा अर्थ स्त्रियांचे ती कोणत्या जातीची, धर्माची, वंशाची, वर्णाची, भाषेची असेल तिची आर्थिक स्थिती कशी आहे ? अशा सर्व पातळीवर स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाचे निराकरण करण्यासाठी

सामाजिक न्याय महत्त्वाचा ठरतो. याअर्थाने लिंगभाव या शब्दाचा अर्थ पाहताना असे म्हणावे लागेल की, सामाजिकदृष्ट्या तुमची जी घडण मानसिक, बौद्धिक, वैचारिक जडणघडण होते ती म्हणजे त्याअर्थाने लिंगभाव होय. सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या तुमची लिंगभावाधारित भूमिका लिंगभाव आधारित असते. आपल्यावर कुटुंबापासून होणारे संस्कार, रूढीबद्धता, सामाजिक संकेत, आर्थिक व शैक्षणिक पडलेले पायंडे या गोष्टी आपला लिंगभाव स्पष्ट करत असतात आणि या पायंड्यामधून संकेतातून समाजाची लिंगभावाकडे बघण्याची वागण्याची पद्धती ठरत असते. मुलीने बाहुलीशी खेळावे, मुलाने कुस्ती खेळावी, मुलाच्या शिक्षणास कर्ज काढून प्राधान्य, ठराविक शिक्षणानंतर मुलीचे शिक्षण बंद, लग्न अशा विविध संकेतावरून साधारण आपण लिंगभाव पद्धती जाणू शकतो.

लिंगभाव न्यायाची संकल्पना आपल्याकडे स्वतंत्र अर्थाने तटस्थ म्हणून पाहणे गरजेचे आहे. अर्थात कायद्यासमोर समानता या अर्थाने सर्व स्त्री-पुरुष मग ते कोणत्याही जातीचे, धर्माचे, पंथाचे, वंशाचे, भाषेचे असो त्याचा आर्थिक स्तर कोणताही असो. कायद्यासमोर समान ही भूमिका सर्वत्र मान्य झाली आहे. म्हणजे ज्यावेळी आपण सामाजिक पातळीवर सर्वांना समान मानतो त्यावेळी अन्याय होणे व न्याय मागणे हा भाग संदर्भित होत नाही. म्हणजेच न्यायाचा दृष्टीकोन हा एका अर्थाने समतेचा दृष्टीकोन म्हणता येईल. ज्यावेळी असमानता, विषमता हा दृष्टीकोन निर्माण होते त्यावेळी तो अन्यायाचा भाग ठरतो. हे इथे स्पष्ट करण्याचे कारण कायद्यासमोर समानता हा भाग स्त्री व पुरुष या दोघांनाही लागू होतो परंतु प्रत्यक्षात मात्र पुरुषसत्ताक पद्धतीमुळे समाजजीवनात, व्यवहारात सर्व क्षेत्रात तिला कमी लेखले जाते. तिला कमी, कनिष्ठ दर्जा दिला जातो. त्यामुळे सामाजिक पातळी नव्हे अगदी कुटुंबापासून तिच्या जन्मापासून तिच्यावर लिंगभावी अन्याय सुरू होतो. तिला लिंगभाव न्याय प्राप्त होत नाही. त्यामुळे लिंगभाव न्याय प्रस्थापित न होण्यापाठीमागे काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे

१. लैंगिक भेदाचा दृष्टीकोन निसर्गतः स्त्री व पुरुष हे दोन्ही घटक, समाजविकास, पुनरुत्पादन यासाठी आवश्यक असले तरी सामाजिक पातळीवर स्त्री जन्माला आल्यानंतर किंवा एकंदरीत स्त्रीकडे शारीरिक, मानसिक, वैचारिक पातळीवर ती कमकुवत आहे, नाजूक आहे अशा भावनांनी तिच्याकडे पाहिले जाते. तिच्याकडे मादी, वस्तुरूपाने पाहिले जाते व त्यामुळे साहजिकच तिच्याकडे बघण्याची बुद्धीच जर सामाजिक पातळीवर अशी असेल तर सामाजिक पातळीवर नव्हे लिंगभाव न्यायाच्या दृष्टीने ती दुर्बल ठरविली जाते.

२. धार्मिक, सांस्कृतिक दृष्टीकोन आपण जर विविध धर्म, विविध समाजाच्या संस्कृतीचा अभ्यास केला तर त्यामध्ये पुन्हा स्त्रीत्वास कमी लेखले आहे. धार्मिक, सांस्कृतिक घटकांमध्ये स्त्रियांवर विविध प्रकारची बंधने, मर्यादा घातलेल्या आहेत. विविध संस्कृती, धर्माचा पगडा समाजजीवनावर वर्षानुवर्षे रुजला गेला असल्याने साहजिकच धर्मातील, संस्कृतीतील अनिष्ट चालीरिती विरोध विशेषतः स्त्रियांच्या बाबतीत असणाऱ्या अनिष्ट प्रथा, परंपरांना सहजा सहजी समाज विरोध करत नाही. त्यामुळे धार्मिक, सांस्कृतिकता या गोष्टीमुळे लिंगभाव न्याय प्रस्थापित होताना दिसत नाही.

३. कौटुंबिक, सामाजिक दृष्टीकोन लिंगभाव न्यायाची सुरुवात कुटुंबात समाजात प्रस्थापित होताना दिली पाहिजे पण प्रत्यक्षात गर्भलिंग चाचणी करून स्त्रीगर्भ असेल तर तिची भ्रूणहत्या केली जाते. म्हणजेच कौटुंबिक पातळीवरच लिंगभाव न्याय नाकारलेला आपणास दिसतो. याच पद्धतीने समाज जीवनात ती जीवन असताना तिच्याकडे एक व्यक्ती जी पुरुषाप्रमाणे आहे असे न समजता तिला सामाजिक पातळीवर कमी लेखले जाते. आपले पुरुषत्वाचे वर्चस्व रहावे यादृष्टीने तिच्याकडे पुरुष कौटुंबिक पातळीपासून ते सामाजिक पातळीपर्यंत तिला गौण ठरवतो. यामुळे लिंगभाव न्याय कुटुंबापासून जोपासला जात नाही. मुलगा-मुलगी भेदभाव मग तो खाण्यापिण्याच्या बाबतीत, हौसमजेच्या बाबतीत, शिक्षणाच्या बाबतीत, आवडीनिवडीच्या बाबतीत, कुटुंबापासून समाजापर्यंत रुजला गेला असल्याने लिंगभाव न्याय प्रस्थापित होताना दिसत नाही.

४. राजकीय, आर्थिक दृष्टीकोन स्त्रीचे पहिले कर्तव्य म्हणजे चूल व मूल ही संकल्पना जोपर्यंत पुरुषांच्या किंबहुना समाजाच्या, व्यवहाराच्या विचारातून पूर्ण जात नाही तोपर्यंत लिंग-भाव न्याय प्रस्थापित होणे अशक्य आहे. राजकीय पातळीवर सुद्धा स्त्रीने सत्ता हस्तगत केली किंवा आर्थिक पातळीवर ती जर कमवती स्त्री असली तरी तिच्याकडे वस्तुतः

स्त्री म्हणून बघण्याचा दृष्टीकोन समाजमानसामध्ये रुजला असल्याने तिचा कामाच्या ठिकाणी मानसिक, शारीरिक (लैंगिक) शोषण करणे, वेतनाच्या बाबतीत काम करूनही तिची आर्थिक लुबाडणूक करणे अशा अनेक गोष्टींमुळे लिंगभाव न्यायाची संकल्पना रुजणे किती आवश्यक आहे हे लक्षात येते. ज्याची आज तीव्र गरज आहे.

५. न्यायिक दृष्टीकोन समाजाची मांडणी ही मुळातच पुरुषप्रधान आहे. इथली पोलीस, जेल, न्यायदान या सर्व व्यवस्था पुरुषप्रधान आहेत. स्वाभाविकच सगळी पुरुषी सत्ता असल्याने स्त्रीवर कोणत्याही प्रकारचा अन्याय झाल्यास त्याचे निराकरण करतानाही तिला विचार करावा लागतो. लैंगिक अत्याचार, बलात्कार, अॅसिड फेकणे, कौटुंबिक हिंसाचार अशा अनेक अत्याचाराबाबत ज्यावेळी न्याय मागण्यासाठी स्त्रिया न्याययंत्रणेकडे याचना करतात त्यावेळी तिथल्या एकूणच पुरुषी मानसिकतेपुढे स्त्रिया घाबरतात. न्याय मिळण्याच्या प्रतिक्षेमध्ये तिथे होणाऱ्या मानसिक, शारीरिक छळाबाबत कुठेच दाद मागता येत नाही. त्यामुळे लिंगभाव न्यायाच्या बाबतीत स्त्रियांना न्याय मिळण्याच्या यंत्रणेचाच तीव्रतेने विचार करावा लागतो.

अर्थात स्त्रीवादी चळवळी, समाजसुधारकाची विचारधारा व कार्य यामुळे समाजव्यवस्थेत पुरुषी-स्त्री संबंधात परिवर्तन होताना दिसत आहे. स्त्रीची प्रगती होत आहे. पण शासकीय पातळीवरील उपाययोजना या तळागाळापर्यंत जाऊन रुजणे गरजेचे आहे. लिंगभाव न्यायाची संकल्पना कायद्यापुढे समानता याअर्थी ज्यावेळी खऱ्या आचार-विचारातून अस्तित्वात येईल त्यावेळी समाज पुरुषप्रधान न राहता स्त्री-पुरुष प्रधान असा असेल.

साधारणपणे लिंगभाव न्यायास अनुसरून म्हणण्यापेक्षा स्त्री-पुरुष समानतेविषयक कायदे अस्तित्वात आले. परंतु प्रत्यक्षात कायदे राबविणाऱ्या यंत्रणेमध्येच जर स्त्री-पुरुष असमानतादर्शक मानसिकता रुजली असल्याने लिंगभाव न्याय प्रत्यक्षात प्रस्थापित होणे अवघड आहे. यासाठी काही गोष्टी शासकीय पातळीवर, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राबविल्या गेल्या. स्त्री विकास, स्त्री संरक्षण, स्त्री शिक्षण अशा विविध दृष्टीकोनातून योजना राबविल्या जात आहेत. मात्र आणखीनही काही गोष्टींचा विचार होणे आवश्यक आहे.

१. कौटुंबिक मानसिकता बदलणे आवश्यक लिंगभाव न्याय प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टीकोनातून कौटुंबिक पातळीवर मुलगा व मुलगी हा भेदभाव पालकांनी करता कामा नये. पालकांनी या दृष्टीने स्वतःची मानसिकता परिपक्व करणे, समतोल ठेवणे आवश्यक आहे. मुला-मुलींची लिंगभेदास अनुसरून भेदभाव करण्याची मानसिकता नाकारली गेली पाहिजे, मुलांइतकेच मुलीला आरोग्य, शिक्षण, संधी, आवडीनिवडी, छंद या सर्व गोष्टी करण्याची समान भूमिका जर कुटुंबाने घेतली तर कुटुंबातील तरुण प्रौढ होणाऱ्या पुरुषाची मानसिकता स्त्री-पुरुष समानतेबाबत सकारात्मक होईल व समाजात तशी ती रुजली जाईल.

२. शिक्षणव्यवस्थेत लिंगभाव समानता आणणे आवश्यक शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे, समाजविकासाचे प्रभावी माध्यम आहे. परंतु इतके असूनही शैक्षणिक वातावरणात स्त्री-पुरुष समानतेची तत्त्वे मुळापासून रुजणे आवश्यक आहे. स्त्री-शिक्षणाबाबत खूप योजना राबविल्या जातात. परंतु त्याची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करताना येणाऱ्या अडचणी लक्षात घेऊन त्याबाबत निराकरण करणे गरजेचे आहे. आर्थिक असमानता, सामाजिक असमानता यामुळे मुलींच्या बाबतीत शाळांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन वेगळा आहे. त्यामुळे शाळेतील मुलींच्या शिक्षणाबाबत असणारे वातावरण, शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. याचबरोबर शैक्षणिक अभ्यासक्रमात लिंगभावाचे शिक्षण, लैंगिक शिक्षण यांचा अंतर्भाव झाला तरी त्याबाबतीतील निरपेक्षपणे, मोकळ्यापणाने शिक्षण देण्याची पद्धती या सर्व गोष्टी लिंगभाव न्याय रुजण्यासाठी व खऱ्या अर्थाने तो समजण्यासाठी शिक्षणव्यवस्थेत लिंगभाव समानता आणणे आवश्यक आहे.

३. कायद्याची साक्षरता आवश्यक स्त्री-पुरुष समानताबाबत, स्त्री संरक्षणाबाबत, स्त्रीविकासाबाबत असणाऱ्या विविध कायद्याने ज्ञान प्राप्त करून घेणे हे प्रत्येक स्त्री व प्रत्येक पुरुषाचे कर्तव्य असणे आवश्यक आहे असे झाले तर लिंगभाव न्यायाबाबतची जागरूकता होण्यास वेळ लागणार नाही.

४. स्त्रियांच्या बाबतीतील अनिष्ट संकेत / रुढी बदलणे आवश्यक एकूणच स्त्रीच्या मासिक पाळीबाबत, ऋतुकाळाबाबत, तिच्या प्रजनन प्रक्रियेबद्दल, शारीरिक जडणघडण, क्षमताबाबत असणाऱ्या चुकीच्या रूढी/संकेताबाबत स्त्रियांची मानसिकता बदलवणे आवश्यक आहे. या गोष्टीबाबत मुली मोकळ्यापणाने बोलायला संकोचतात, लाजतात. त्यामुळे ही स्त्रीच्या बाबतीतील असणारी नैसर्गिक प्रक्रियेचा भाग आहे व त्याबाबत उलट मुलीला योग्य पद्धतीने शास्त्रीय दृष्टीने माहिती देणे आवश्यक आहे. या अर्थाने ती स्वतःला कमकुवत समजू शकणार नाही तिची मानसिक जडणघडण ही खंबीरपणे होईल व ती सक्षमपणे उभी राहिल. यास अनुसरून असणाऱ्या चुकीच्या प्रथा, परंपरांना ती बदलेल, विरोध करेल किंबहुना याबाबत स्त्रीप्रमाणे पुरुषाचेही प्रबोधन, शिक्षण दिले गेले तर लिंगभवा न्याय प्रस्थापित होण्यास वेळ लागणार नाही. लिंगभवा न्याय ही संकल्पना समाजात मानसिकदृष्ट्या प्रथमतः रुजली तर कायद्याची समानता प्रस्थापित होईल.

लिंगभाव अंदाजपत्रक

आज आपण एकविसाव्या शतकात वावरतो. विज्ञान युगामध्ये तांत्रिक प्रगती करून अवकाशात झेप घेतली. परंतु या प्रगत तंत्रज्ञानामध्ये स्त्री-पुरुष शारीरिकदृष्ट्या वेगळे असले तरी बौद्धिक, गुणवत्ता, संधी क्षमता यांच्यातील तुलना शास्त्रीयदृष्ट्या का, कशी वेगळी आहे याची कारणे आपण शोधून काढली तरी प्रत्यक्षात आपण ते मान्य करत नाही. याचमुळे कायद्यानेसुद्धा स्त्री-पुरुष समानता सांगितली असली तरी तिच्या अंमलबजावणीबाबत पुन्हा तोच प्रश्न निर्माण होतो. त्यामुळे शासकीय पातळीवर याबाबत विविध उपाययोजना, संकल्पना राबवून त्याबाबत ती राबविण्याच्या दृष्टीने वातावरण समाजात निर्माण करण्याची भूमिका अलिकडे फार मोठ्या प्रमाणात दिसत आहे. यात संदर्भितच एक संकल्पना म्हणजे लिंगभाव अंदाजपत्रक होय.

स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टीकोनातून लिंगभाव अंदाजपत्रक किंवा महिला केंद्रित अंदाजपत्रक ही संकल्पना समाजात रुजत आहे. पितृसत्ताक पद्धती किंवा पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे तिला समान स्थान प्राप्त करून देण्यासाठी व तिचा विकास घडवून आणण्यासाठी देशाच्या आर्थिक अंदाजपत्रकात या संदर्भात खास तरतूद केली जाते. लिंगभाव अंदाजपत्रकास इंग्लिशमध्ये 'Gender Budget' असे म्हटले जाते. लैंगिक समानतेसाठी तयार करण्यात आलेल्या कायद्याव्यतिरिक्त देशाच्या आर्थिक अंदाजपत्रकात महिला सशक्तीकरण / सबलीकरण आणि बालकल्याणासाठी स्वतंत्र आर्थिक तरतूद केली जाते. त्यास लिंगभाव अंदाजपत्रक' असे म्हटले जाते. लिंगभाव अंदाजपत्रक हे जगभरामध्ये अलिकडील दोन दशकांमध्ये अस्तित्वात आलेला शब्द किंवा संकल्पना आहे. याद्वारे सरकारी योजनांमध्ये महिलांसाठी खास तरतूद केलेल्या योजनांची अंमलबजावणी केली जाते.

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांना आर्थिक सहकार्य देऊन त्यांचा विकास करण्यासाठी, त्यांचे आरोग्य, शिक्षण, व्यवसाय एकंदरित महिलांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी, तिचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी तसेच या सर्व अर्थाने तिची सामाजिक प्रतिष्ठा, मान-सन्मान वाढविण्यासाठी हा महिला केंद्रित किंवा लिंगभाव अंदाजपत्रकाचा भाग देशाच्या पातळीवर स्वीकारला जात आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरसुद्धा यादृष्टीने पाऊले उचलली जात आहेत.

* भारतामधील लिंगभाव अंदाजपत्रक :

स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करण्यासाठी व लैंगिक समानता प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टीने भारतामध्ये २००५ पासून आर्थिक अंदाजपत्रकात महिलाकेंद्रित किंवा लिंगभावसमानतेला अनुसरून अंदाजपत्रक तयार केले जात आहे. २००५ पासून अंदाजपत्रक तयार करताना प्रामुख्याने शासनाच्या प्रत्येक खात्यामध्ये महिलांशी निगडित काही रकमेची तरतूद त्याचा विकास व सक्षमीकरण हा मुद्दा समोर ठेवून अंदाजपत्रकात केली जाते.

लिंगभाव लेखापरीक्षण :

स्त्री-पुरुष समानतेसाठी फक्त लिंगभाव न्याय अस्तित्वात आणणे अथवा राष्ट्राच्या आर्थिक अंदाजपत्रकात लिंगभाव अंदाजपत्रकाची तरतूद करणे एवढेच अपेक्षित नाही तर लिंगभाव अंदाजपत्रकाप्रमाणे त्याची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी झाली का ? याचा अभ्यास करून त्या अंमलबजावणीमार्फत खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टीने काही फायदा झाला आहे का ? स्त्री विकासाचा दर प्रगत झाला आहे का याचा अभ्यास लिंगभाव लेखा परीक्षणाद्वारे केला जातो. सार्वजनिक धोरणातील एक मुख्य प्रवाहाचा भाग म्हणून लिंगभाव लेखापरीक्षणाकडे पाहिले जाते. सार्वजनिक धोरणांतर्गातील कायद्याचा, नियमावलीचा, कर आकारणीचा, सामाजिक प्रकल्पांचा सर्व अभ्यास करताता तो स्त्री उत्कर्षवादी आहे का ? तसा झाला आहे हे पाहिले जाते. लिंगभाव लेखापरीक्षण हे सरकारच्या उत्पन्नाच्या आणि खर्चाच्या परिदृश्याचे विश्लेषण करते म्हणजेच यातून स्त्री विकासाचा अंदाज लावून त्या दृष्टीने नियोजन करता येते. लिंगभाव लेखापरीक्षणाचा मूळ उद्देश स्त्री-पुरुष अशी समानता प्रस्थापित करणे व सामाजिक विषमता या संदर्भातील नष्ट करणे हा होय,

महिलांसाठी संयुक्त राष्ट्र विकास निधी, राष्ट्रकुल, सचिवालय, आणि आंतरराष्ट्रीय विकास संशोधन केंद्र हे जगातील राष्ट्रांना आणि सल्लागार संघटनांना लिंगभाव लेखापरीक्षण करण्यासाठी प्रोत्साहित करतात. तसेच ते या लेखापरीक्षणाच्या आलेल्या निष्कर्षांच्या अंमलबजावणीसाठी राष्ट्रांना प्रेरित करतात. जेणेकरून राष्ट्रीय अर्थसंकल्प लिंगपेक्षी दृष्टीकोनातून अधिक न्यायसंगत ठरावा.

लिंगभाव लेखापरीक्षण कशासाठी:

साधारण राष्ट्रीय अंदाजपत्रक सादर करतेवेळी नागरिक व सर्व समान या दृष्टीने ते निर्देशित केलेले असते. परंतु प्रत्येक नागरिक मग तो स्त्री की पुरुष, त्याचप्रमाणे त्याची आर्थिक परिस्थिती या गोष्टीचा विचार राष्ट्रीय अंदाजपत्रकाचा अभ्यास करताना करावा लागेल. कारण स्त्रियांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती या घटकांवर राष्ट्रीय अंदाजपत्रक विचारात घ्यावे लागते व त्यामुळे मग राष्ट्रीय आर्थिक अंदाजपत्रकात लिंगभाव अंदाजपत्रक तयार केल्याने व लिंगभाव लेखापरीक्षण केल्याने महिलांना आर्थिक लाभ मिळतो की नाही, त्याचा फायदा त्यात घेतात की नाही. त्यातून राष्ट्रीय उत्पन्नास फायदा किती, कसा झाला याची माहिती मिळते. त्यामुळे लिंगभाव लेखापरीक्षण आवश्यक आहे.

लिंगभाव लेखापरीक्षणामुळे स्त्रियांमधील जागरूकता वाढीस लागेल. आर्थिक गोष्टींमध्ये, घटकांमध्ये पुरुषांचा सहभाग हा स्त्रियांपेक्षा जास्त असतो. सामान्यतः लिंगभाव लेखापरीक्षणामुळे स्त्रियांची आर्थिक जागरूकता जागी होईल व ती आर्थिक बाबतीत राष्ट्रीय अंदाजपत्रकाच्या लिंगभाव अंदाजपत्रकास व त्याच्या लेखापरीक्षणास जास्तीत जास्त सहभाग घेऊन स्वतःची आर्थिक प्रगती साधण्यासाठी व स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करण्यासाठी, ती विकसित करण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल.

याशिवाय लिंगभाव लेखापरीक्षणाद्वारे राष्ट्रीय अंदाजपत्रकामधील खर्चाच्या बाबती या कोणाला म्हणजे पुरुषाला की स्त्रीला जास्त फायदेशीर ठरल्या आहेत. हे पाहता येईल, स्त्री मग ती मोलमजुरी करणारी, नोकरदारी,